

TANULMÁNYOK,

CIKKEK,

ADATOK

HAHNENBURG = ? KAKASVÁR

A NévtÉrt. 1980. évi 4. számában jelent meg KRISTÓ GYULA „Hananburch = Kakasd?” című, érdekes gondolatot tárgyaló írása.

Miután — nagyon helyesen — a szerkesztők helyet adnak gondolatébresztő kérdések felvetésének, tartom érdemesnek a témához, amely számomra is kérdés maradt, s fejtörést okozott, saját elgondolásomat papírra vetni. A „több szem többet lát” elve itt is hadd érvényesüljön! S különben nemrég állapítottam meg, hogy a névtudományban is nagy szükség van a gyakorlatra, a beleélésre és nem utolsósorban a megérzésre.

GYÖRFFY GYÖRGY névmagyarázatában logikusnak marad a „civitas” fogalmával való folyamatos operálás; s talán azt is számításba vehetjük, hogy a „civitas”-ök ’ispáni vár’-ak egyúttal termény- és élelmiszer-raktáraknak is tekinthetők, ahol a zarándokok a szükséges útravalót biztosíthatták maguknak. GLASER LAJOS „Dunántúl középkori úthálózata” című, megjelenésekor korszerű, azóta éppen GYÖRFFY kutatásai nyomán helyesbítésekre került úthálózatában is „külföldre vivő út”-ként szerepel a Fejérvár—Földvár—Fadd—Tolna—Szekszárd, majd Mohács—Eszék útvonal. Szabad azonban felhívni a figyelmet arra a (GLASERTől is említett) „Baranyai nagy út”-ra, amely szintén Tolnán haladt át, s nevét jellemzően déli végétől, Baranya ispáni várától (még mint puszta személynévből álló helységnévtől) kaphatta. Nyilvánvaló, hogy zarándokútnak a legismertebb, legbiztonságosabb utat használták.

A legnehezebb kérdés azonban Hanenburch neve, nem említve Duldumast és Dordomest — egyébként többé szintén nem szereplő — nevét. Fejtöresre az alkalom adva van, lássuk az érveket!

Már KNEZSA ISTVÁN (A párhuzamos helynévadás. Bp., 1944.) rámutatott: „Az is előfordulhat, hogy egy-egy nevet mégis lefordítanak utólagosan. Ezek a fordítások azonban egyrészt nem az egyszerű nép ajkán történnek és a népnél nem is terjednek el, másrészt . . . legfeljebb ritka kivételként fordulnak elő.” (46—7.)

Ezeknek ismeretében vetem fel alábbi gondolataimat Hanenburch nevének lehetséges magyarázatául.

Az említett útvonalon kívül volt még egy útvonal, amely Baranyába vezetett. Ez Fejérvárról nyugatra, /Szabad/battyánál — a régi Úrhida, hol vám volt — lépte át a Sárrét vizeit levezető Sárvizet, s haladt annak nyugati, magasabb, minden árvízben járható partján — a későbbi — Simontornya irányában délkeletnek, majd fordul délnek Tolna megye területén, s alkotta azt a jelentős utat, amely /Mecsek/nádasdnál érte el Baranya megyét. E jelentős útvonalon keresi KRISZTÓ GYULA is Hanenburch helyét.

A Tolna megyei Harc község határában van Janya-puszta, amely régen csak Anya néven volt ismert, mellette a később is jelentős Anyavár, másként Sártornya.

Középkori okleveleinkben eléggé gyakori, hogy a h betű henye, hangot nem jelöl. Másrészt a hazai helységnevek idegen főlével és tollal a legváltozatosabb átértései, értelmezései találjuk az írásbeliségben. Amennyiben ezeket feltételezhetjük, a név értelme a német die Ahne 'Stamm-mutter' szóból is megfejtethető, amelynek a kfn.-ben ane, az ófn.-ben ana 'Grossmutter' jelentése is van (HEYNE, DWb.² I, 58). A szó különlegesen német, más germán nyelvektől idegen (KLUGE, EtWb.⁷ 8). Fontosnak látszik, hogy a magyar anya szónak is volt 'Stammutter' jelentése (TESz. I, 159. anya a. 4. jelentés 1552-ből). Ez a német szó azután idegen főlével összezsenghetett az Anyavár név első tagjával, míg második része a középkori krónikákban s másutt is eléggé gyakori fordítás útján alakult. Germanistára vár annak elbírálása, hogy a XI. századi magyar anya szót a korai kfn. lovagi költészetének nyelvhasználója hallhatta-e, érthette-e azonosnak a későbbi német die Ahne, esetleg der Ahn szó kései ófn. vagy korai kfn. alakjával.

Első adatom 1338-ból „Bodow fil. Mark de Ana” (ZichyOkmt. I, 527), aki homo regiusként jelenik meg a szekszárdi apátság képviselőjében egy egyezség során.

Magára a várra az adataim — sajnos — későiek. Az első 1510-ből: „castrum Anya al. nom. Sarthornya in Tholnensi” (KárOklt. III, 69 és CSÁNKI III, 403). Tolna megye Árpád-kori történelmi földrajzának kiadása után majd esetleg többet fogunk megtudni. A vár — amely a török időben is igen jelentős szerepet játszott (1545: VELICS I, 50) — ugyanazon útvonalon fekszik, ahol KRISTÓ GYULA is keresi Hahnenburgot, csak valamivel, mintegy 10 km-rel északabbra. Kulcsfontosságú fekvése a Sárvíz mentén régen szerepet adhatott neki, s azt a török alatt is megtartotta.

Talán az is erősíti az egyeztetést, hogy a magyar Anyavár német *Ahnenburg könnyen volt értelmezhető, elérhető, másolható Hanenburch 'Hahnenburg'-nak.

Az útvonal akkori jelentőségét azidőben támogathatta az is, hogy — az akkori emberöltővel számolva — lezajlott Koppány-lázadás záróvonalával esett össze (GYÖRFFY, István király és műve. Bp., 1977. 118. lap térképe nyomán), amelyet Géza fejedelem korában építettek ki, s katonai települései a XI. század első felében jelentős biztonságot is nyújthattak az utat használóknak. A német név esetleg a Harc-nemzetség valamely még németül tudó vagy értő tagja útján született, amely nemzetség egyik fészke (Harc) Anyavártól délre volt. (GYÖRFFY i. m. 253--4, ERDÉLYI, A magyar lovagkor nemzetségei. Bp., 1932. 72, KISS LAJOS, FNESz. 264.) Német eredetű birtokos földbirtokán megjelenő, német személynevekből alakult magyar helynevekre egy ízben már rámutattam (Heidrich > Héder, Guntzl > Göncöl, Theobald > Tabód nevek az Óvári család baranyai birtoktestében. Nyr. XCVIII, 97--8). A GYÖRFFY-től összekapcsolt Orci ~ Harc helységnevekben is a h hang ellúnésának vagyunk tanúi.

Az említett észak--dél út Mecseknádasdnál érte el a Mecseket, honnan Pécsvárad—Pécs igen régóta kitaposott útvonal volt. Nemrégén a Mecseknádasdon vezetett ásatások Árpád-korig visszanyúló székesegyház alapjait tárták föl, amelyre a török várat épített. Ezt ma Törökvár néven ismerik.

Kétségtelen, hogy elgondolásomban sok a feltevés, s mindaddig, amíg akár régészeti, akár okleveles adatok Anyavár korai meglétét

nem igazolják, hipotézis marad. A Hahnenburg 'kakasvár' magyarázat azonban nemcsak Kakasd névével lehetne asszociálható. S ez lenne a másik, jómagamtól is csak feltevésnek, ötletnek található magyarázat.

Pécs város északkeleti részén emelkedik a Havi-hegy, rajta bűcsúsokat fogadó fogadalmi kápolnával. Német neve régebben Maria Schnee volt. Mielőtt azonban Havi Boldogasszony tiszteletére ott kápolnát emeltek volna 1696-ban (ÁGH T., Emléklapok Pécs sz. kir. város multjából és jelenéből, Pécs, 1894. 214), a hegy neve Kakasvár volt (NAGY L., A császári udvari kamara pécsi prefekturájához tartozó terület 1687-ben, BmLt. évk. 1978. Pécs, 1979. 25 és 298.j.: /magyar fordítás/: „A Budai kapu felé a Kokasváry hegyen levő szőlők...”). Arról nincsen tudomásunk, hogy ott bármiféle vár állt volna. A magyarság korai megtelepedésére azonban egyrészt bizonyíték a városrész középkori Malomséd vicus neve (REUTER, Malomséd. A pécsi Janus Pannonius Múzeum 1963. évi évk. Pécs, 1964. 143—5), másrészt e városrész területén 1927-ben talált honfoglaláskori sírmelléklet sisak (KALMÁR J., Pécsi sisak a honfoglalás körüli időből. Pécs sz. kir. város „Majorossy Imre” múzeumának 1942. évi értesítője. Pécs, é. n. 22—9). A Kakasvár nevet a török idők átveszette magyarság megőrizte, s annak emlékét csak a század elején szorította ki a mai Havi-hegy elnevezés.

Röviden fentiekben foglaltam össze azokat a gondolatokat, amelyek bennem a kezembe kerülő adatok nyomán felgyűltek, s most KRISTÓ GYULA érdekes névtársítása ürügyén közlésre kívánczoltak.

REUTER CAMILLO

ÁRNYÉK ÉS VERŐ

Kitűnő Új Magyar Tájszótárunk árnyék szócikke bőségesen foglalkozik a szó alaki és jelentésbeli változataival is, de a munka célkitűzésének megfelelően csak az 1890 és 1960 közé eső időszak forrásaiban hozzáférhető alaki, jelentésbeli és tulajdonképpeni tájszóanyagot adja közre nagy gondossággal.

Az ÚMTSz anyaggyűjtésének záró időpontja után publikált anyagokból további, az ÚMTSz-ben még nem szereplő jelentésváltozattal